

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського



Інститут історії України



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА



Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015



“...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”

“...в березні 1924 вернувся на радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу...” — так писав в “Автобіографії”, опублікованій у 1926 р. з нагоди 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової праці, визначний український історик Михайло Грушевський¹.

Справді, можливість повноцінної наукової праці була чи не найголовнішою причиною² повернення М.Грушевського в Україну після п’ятилітньої еміграції. “Я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національного становища і на Україні вже можна працювати з більшою користю, — тож я і прийняв заклик Української академії наук, щоб приїхати і зайняти катедру історії українського народу”, — повідомляв вчений одного зі своїх кореспондентів у вересні 1924 р. І далі додавав, що він дуже задоволений з того, що вже в Україні та може тут пра-

¹ *Грушевський М. Автобіографія (1926) / Публ. та редакція Л.Винара // Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1980. — № 1–4 (65–68). — С. 88.*

² *Причини та обставини повернення М.Грушевського з еміграції неодноразово обговорювались ще за життя вченого на сторінках закордонних та радянських українських часописів, а також згодом у низці публікацій. Див.: Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — К., 1966. — № 11. — С. 13–30; Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. — Т. СХСVII. — С. 109–147; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — 321 с.; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — 199 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Видавництво “Україна”, 1996. — 335 с.; Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й надія на дію // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 45–54; Ульяновський В. Чому не було створено “працької історичної школи” М.Грушевського? // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 209–256 та ін.*

цювати, хоча “життє тут трудне, і праця теж трудна”¹. “Працюю виключно науково”, — писав він іншому кореспонденту після приїзду до Києва².

М.Грушевський повернувся в Україну академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН), до якої раніше ставився досить упереджено і від участі в якій до того часу ухилявся. Втім, посада в Академії як вищій науковій державній установі давала можливість більш-менш нормальної наукової праці та невеличку платню.

Влітку 1923 р. історик звернувся до очільників Академії наук з приводу його можливого повернення та бажаного академічного членства. Але лише 31 грудня 1923 р. на Спільному зібранні ВУАН таємним голосуванням більшістю проти одного М.Грушевський був обраний дійсним членом ВУАН по кафедрі української історії³. Отже, сталося це через півроку після звернення історика, тобто аж тоді, коли були узгоджені всі деталі його повороту з більшовицькими очільниками УСРР. “Не заперечувати проти приїзду професора Грушевського”, — ухвалило політбюро ЦК КП(б)У 2 листопада 1923 р.⁴ під час розгляду листа науковця до “київського комісара”, в якому історик писав про своє бажання “наукову роботу повести в українських бібліотеках і архівах для обробітку XVI і XVII вв.”. Дозвіл на наукову працю був підтверджений “охоронними листами” від ВУЦВК, Раднаркому УСРР та ДПУ УСРР, які М.Грушевський отримав наприкінці 1923 — на початку 1924 рр. Втім, це не завадило українським чекістам після повернення М.Грушевського до України завести на нього “справу-формуляр”, постійно наглядати за вченим і перлюструвати його кореспонденцію.

У Києві М.Грушевський одразу став до напруженої роботи. Своїм завданням він визначив активізацію роботи існуючих академічних установ історичного профілю (як, наприклад, самої кафедри історії українського народу, по якій він був обраний академіком) та створен-

¹ З листа М.Грушевського до Т.Починка від 16 вересня 1924 р. Див.: Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського. З матеріалів Музею-архіву ім. Д.Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Коментар і примітки М.Антоновича // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — № 1–3 (25–27). — С. 180.

² З листа М.Грушевського до В.Кузіва. Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. — С. 63.

³ Див.: Історія Академії наук України. Документи і матеріали. 1918–1923. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 502.

⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 135-зв.

ня нових організаційних структур відповідно до завдань, які, як бачив Михайло Сергійович, поставали перед тогочасною українською історичною наукою. Широко закроений план історичних, археографічних, соціологічних та етнологічних студій передбачав такі основні напрями діяльності:

— перенесення з-за кордону створеного М.Грушевським у 1919 р. Українського соціологічного інституту для студіювання, за словами вченого, “соціологічного процесу в його найбільш ранніх стадіях, примітивної культури, та освітлення за допомогою цих дослідів початків української історії, соціальної і культурної, та пережитків їх в сучаснім фольклорі”;

— всебічне розроблення історії України по районах (йшлося про історію Лівобережжя, Правобережжя, Полудневої (Степової) та Західної України);

— дослідження новітньої історії України, особливо історії останнього століття;

— забезпечення видавничої діяльності Археографічної комісії, на голову якої був обраний акад. М.Грушевський¹.

Розпочавши організацію історичних досліджень у ВУАН, М.Грушевський одразу відчув брак підготовлених наукових кадрів та водночас на проведених ним засіданнях побачив “дуже цінний матеріал” на аспірантів. Академік звернувся до Наркомату освіти УСРР із пропозицією створити при ВУАН Науково-дослідну кафедру історії України, яка мала б готувати “методично вишколених” (відповідно рівню західної науки — підкреслював історик) і “всебічно освічених дослідників історичного життя”, і домігся ухвали про її заснування².

У 1924 р. М.Грушевському, крім організації Науково-дослідної кафедри, яка одразу, попри хронічні проблеми із фінансуванням, почала свої заняття³, вдалось забезпечити регулярну роботу Археографічної комісії, а також створити ще цілу низку установ. Тоді постали Комісії порайонного дослідження історії України — Комісії Київщини і Правобічної України, Лівобережжя і Слобідської України, Запо-

¹ Див.: [Грушевський М.] Хроніка. Катедра історії українського народу Всеукраїнської акад[емії] наук (ВУАН) // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 222–223.

² Див.: Грушевський М. Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Наш край, 1991. — С. 384.

³ Детальніше про Кафедру див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 432 с.

ріжжя і Степової України. А отримавши від урядових кіл відмову у справі перенесення до України Українського соціологічного інституту, історик організував у ВУАН Культурно-історичну комісію та Комісію історичної пісенності, що функціонально мали замінити Інститут. Організований через рік у складі Науково-дослідної кафедри Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України на чолі з донькою вченого Катериною Грушевською разом із Комісіями культурно-історичною та Історичної пісенності склали потужну Асоціацію культурно-історичного досліджу.

Крім організаційних заходів щодо утворення нових академічних наукових установ М.Грушевський велику увагу приділяв налагодженню зв'язків з науковими працівниками на місцях. Лише у 1924 р. він сам кілька разів відвідав Харків, побував також у Чернігові, Москві та Ленінграді, його співробітники їздили до Харкова, Чернігова, Кременчука, Катеринослава, Запоріжжя, Вінниці, Житомира, Полтави, були на Волині та Переяславщині, де зустрічалися з місцевими істориками, залучаючи їх як позаштатних співробітників. Інтенсивне листування, розсилка програм, анкетних листів тощо дозволили М.Грушевському вже у перший рік після свого повернення в Україну утворити велику мережу наукових кореспондентів¹.

Надзвичайно плідною була робота М.Грушевського у видавничій діяльності. Знову-таки, незважаючи на численні фінансові та організаційні перешкоди, що поставали на його шляху, дослідник відновив науковий тримісячний часопис “Україна”, заснований ним у 1914 р. як орган Українського наукового товариства у Києві. “Україна” стала першим в радянській Україні академічним науковим журналом з української історії, археології, мистецтва, літературної мови, етнографії та краєзнавства.

Відкриваючи перше число часопису, що вже своєю появою давав “імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства”, М.Грушевський як редактор чітко визначив його структуру. Відділ (розділ) “Розвідки і замітки” передбачав публікацію досліджень з соціальної, культурної і політичної історії, археології, мистецтва, мови, літератури, етнографії і краєзнавства України. Другий відділ призначався для матеріалів з літературного і громадського життя України XIX — початку XX століття, “всього того

¹ Див.: Рубльов О.С. Михайло Грушевський: Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 50–71; № 6. — С. 3–24.

матеріалу, який ілюструє... ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю революцію підготовляли”. Водночас історик робив застереження, що до сфери інтересів “України” не входить історія комуністичної партії та революції, а також статті з “сучасного громадського життя” — цієї настанови часопис дотримувався до кінця 1930 р. Наступні відділи — критики, бібліографії, наукової хроніки, некрології — мали доповнювати, за словами М.Грушевського, “орган наукового єднання і планового дослідження минулого й сучасного України”¹.

Завдяки невтомній праці М.Грушевського (а також його вмінню влаштовувати фінансові справи) у 1924 р. у Державному видавництві України вийшло 3 випуски (4 книги) “України”. Часопис готувався надзвичайно швидко: перше подвоєне число було закінчено 30 червня, книга 3 — 1 вересня, а книга 4 — 15 листопада.

Історичні установи Михайла Грушевського — а саме таку назву отримали створені та очолювані вченим інституції — також далі розрослись. У 1925 р. розпочала роботу ще одна комісія порайонного дослідження — Комісія Західної України (вона передбачала вивчення Волині, Холмщини, Галичини, Буковини, Бессарабії та Закарпаття), також почала працювати Комісія Заходо- та американознавства. У 1926 р. були організовані Комісія новітньої історії України та Бібліографічна комісія, у 1927 р. — Комісія для дослідження нової української історіографії та Комісія старої історії України, у 1928 р. — українсько-молдавська комісія, у 1929 р. — Комісія історії Полісся.

З 1926 р. вчений послідовно ставив питання про перетворення Кабінету примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України на Інститут для досліду пережитків примітивної культури і народної творчості України, а у 1928 р. розробив ґрунтовний план Українського історичного інституту, що мав розвинути з Відділу історії тієї ж кафедри².

Видавничі здобутки М.Грушевського також вражали. З 1925 р. журнал “Україна” став двомісячником; по шість книжок часопису виходило щороку до 1928 р. включно. У 1929 р. було опубліковано

¹ [Грушевський М.] Від Редакції // Україна. — 1924. — № 1–2. — С. 5.

² Детальніше див.: Юркова О. Український історичний інститут: Проект М.С.Грушевського 1928 року // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об’єднаний випуск: Зб. наукових праць на пошану акад. В.А.Смолія: У 2 ч. — Ч. 2: Історіографія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 314–326.

7 книг часопису, у 1930 р. планували оприлюднити 8 книг, а згодом перетворити журнал на щомісячник. Втім, у 1930 р. замість запланованих 8 номерів світ побачили лише 5. Шоста книга за жовтень 1930 р. була надрукована, але невдовзі розсипана, сьома книга (за листопад) набрана, але також розсипана, восьма книга (за грудень), практично готова до набору, так і не була підписана до друку. Загалом у 1924–1930 рр. за редакцією акад. М.Грушевського вийшло 36 книг “України”¹.

Крім “України”, що була періодичним органом Історичної секції ВУАН, М.Грушевський, продовжуючи задуману у дореволюційні роки серію “Записок Українського наукового товариства у Києві”, заснував ще кілька серійних видань, справедливо вважаючи видання збірників праць співробітників однією з умов нормального функціонування наукових установ.

Вже 15 листопада 1924 р. неодмінним секретарем ВУАН А.Кримським був підписаний до друку впорядкований істориком “Науковий збірник за рік 1924”. “Наукові збірники” були щорічними; у 1924–1929 рр. вийшло 6 книжок.

У 1926–1929 рр. під маркою Культурно-історичної комісії, а згодом Науково-дослідної кафедри історії України побачили світ 8 випусків часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”². Він жодним чином не дублював ані орган Етнографічного товариства — “Записки Етнографічного товариства”, ані орган Етнографічної комісії ВУАН — “Етнографічний вісник”, а був оригінальним етнографічним і соціологічним виданням. Виокремлював його з-поміж інших передусім підзаголовок “Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні”. Цією назвою підкреслювалась думка М.Грушевського про те, що “преісторія мислі і словесної творчості,

¹ Детальніше про часопис “Україна” див.: Юркова О. “Україна” на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 16: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького: В 2 ч. — Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 327–355; Савчук І. Михайло Грушевський та журнал “Україна” (проблемно-тематичний аналіз публікацій) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. 14–15. — Дрогобич, 2011. — С. 274–285.

² Див.: Матяш І.Б. “Первісне громадянство” — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213–220; Її ж. Катерина Грушевська: життя і діяльність. — К.: Видавництво “Україна”, 2004. — 240 с.

обряду, моралі та права повинна бути так само розроблена, як і пре- історія техніки і пластичного мистецтва, до того ж як у житті окремих народів, так і великих комплексів людства — рас чи континентів”¹.

Весною 1927 р. світ побачила перша книга “Студій з історії України” Науково-дослідної кафедри історії України (на титулі стояв 1926 рік), ще два томи вийшло у 1929 та 1930 роках. У них були оприлюднені 16 праць тринадцяти аспірантів та наукових співробітників Кафедри, не рахуючи звідомлень про діяльність Кафедри, написаних самим її керівником.

Заходом Археографічної комісії були підготовлені 3 томи “Українського археографічного збірника” (1926–1930) та 3 томи “Українського архіву” (1929–1931). У 1927–1930 рр. Історична секція ВУАН також видрукувала 6 книжок серійного видання “За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.”, а також кілька порайонних збірників (“Київ та його околиця в історії і пам’ятках” (1926), “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” (1928), “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва” (1930)) та наукові збірники праць Миколи Костомарова (“Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” (1928), “Етнографічні писання Костомарова” (1930)) та Івана Джиджори (“Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки” (1930)). За редакцією Ф.Савченка та Є.Тимченка вийшли два томи “Збірника заходознавства” (1929–1930).

Під редакцією М.Грушевського та О.Грушевського у 1925–1931 рр. вийшли друком 6 книжок офіційного академічного органу “Записок Історично-філологічного відділу ВУАН”, які М.Грушевським були названі “Працями Історичної секції”.

Тобто загалом за 1924–1931 рр. М.Грушевському вдалось опублікувати 79 книжок періодичних та серійних видань, знаковими ризиками яких були високий науковий рівень опублікованих статей та матеріалів, простота і доступність викладу, досить високі накладі (від 1200 до 5000 примірників, у середньому — 2000 примірників). Безперечно, видання Історичних установ М.Грушевського виконували наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції, а також подвійну функцію зв’язку з європейськими науковими установа-

¹ *Грушевський М.* Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. III.

ми та дослідниками (у виданнях аналізувалися й викладалися нові методи і відкриття та, з іншого боку, містилися праці європейських вчених).

Утім, розпочатий більшовиками у 1928/1929 рр. наступ на українську історичну науку в цілому та Історичні установи М.Грушевського зокрема призвів до того, що практично всі Історичні установи у 1929–1930 рр. припинили своє існування. Звісно, був припинений і вихід видань Історичних установ. Не побачили світ готові до друку книжки “України”, “Науковий збірник за рік 1930”, збірники “Полуднева Україна” та “Західна Україна”, сьома книга серійного видання “За сто літ”¹.

Крім переведення великої науково-організаційної та редакційно-видавничої діяльності, у 1924–1930 рр. М.Грушевський надзвичайно інтенсивно працював і над власними науковими проектами. Він далі обробляв матеріали для чергових томів справи свого життя — багатотомних “Історії України-Руси” (у 1928 та 1931 рр. вийшли дві частини IX тому, X том був надрукований вже після смерті вченого у 1936 р.) та “Історії української літератури” (у 1925 р. надрукований IV том, у 1926–1927 рр. — два випуски V тому, останній підготовлений вченим VI том уперше побачив світ аж у 1995 р. вже в незалежній Україні).

З-під пера вченого у цей час також вийшло чимало статей з історії, історіографії, етнології, соціології, літературознавства, мовознавства, художніх творів, рецензій та рецензійних оглядів, некрологів, інформаційних звідомлень, передмов та післямов до численних редактованих ним видань Історичних установ.

Розгром Історичних установ ВУАН та вимушений виїзд акад. М.Грушевського до Москви у так зване “почесне заслання” у березні 1931 р. загальмував, проте не зупинив наукові студії визначного історика. Однак після 1930 р. до самої смерті вченого, що сталась 24 листопада 1934 р. у Кисловодську, жодної праці М.Грушевського в Україні опубліковано не було. Натомість з’явилося кілька його праць

¹ Детальніше див.: Заруба В. Розгром і знищення кийівської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991–1992. — № 3–4 (110–111), 1–4 (112–115). — С. 147–168; Стеблій Ф. Збірник “Західна Україна” — нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип’якевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 765–778; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941. Т. 2. — Дрогобич: Коло, 2013. — С. 680–682, 733–737 та ін.

у виданнях Академії наук СРСР, дійсним членом якої М.Грушевського було обрано у 1929 р.

* * *

У десятому томі 50-томного зібрання Творів Михайла Грушевського в рамках серії “Історичні студії та розвідки” заплановано вмістити праці історика за останнє десятиліття його життя. З огляду на їх різноплановий характер вони були поділені за формальними ознаками на:

- історичні та історіографічні дослідження;
- передмови, післямови, редакційні статті;
- рецензії та рецензійні огляди;
- некрологи;
- мовознавчі замітки;
- інформаційні звідомлення, виступи, інтерв'ю.

Зважаючи на великий обсяг написаного вченим у 1924—1934 рр., 10 том складатиметься із трьох книг. До першої книги 10 тому увійшло 28 історичних та історіографічних досліджень вченого, опублікованих ним у 1924—1930 рр. Ці роботи побачили світ у періодичних та серійних виданнях Історичної секції ВУАН, зокрема в “Україні” (13 статей), “Первісному громадянстві” (3 статті), збірниках порайонного дослідження України “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”, “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва” (4 статті), виданнях творів М.Костомарова (2 статті), “Українському археографічному збірнику”, що був присвячений О.Лазаревському (1 стаття). Ще 2 статті були опубліковані у львівських “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, по одній — у збірнику на пошану проф. Я.Бідла у Празі, славістичному збірнику у Загребі та у випуску доповідей дійсних членів АН СРСР у Ленінграді. За винятком двох праць, що були надруковані чеською та російською мовами (у Празі та Ленінграді), всі інші вийшли українською.

Як видно з тематики опублікованих статей, зацікавлення М.Грушевського були надзвичайно широкими — історія України XVII ст., українська історіографія, археологія, етнологія, літературознавство, фольклор, археографія та методологія історичних досліджень тощо.

Працюючи над своїми багатотомними виданнями, історик часто викладав важливі, на його думку, документи або факти не лише в “Іс-

торії України-Руси” або “Історії української літератури”, а й в окремих студіях. Так, приміром, стаття “Впливи чеського національного руху XIV—XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду: Кілька заміток і дезидерат” (1925) була підготовлена М.Грушевським під час роботи над п’ятим томом “Історії української літератури” (1926). Про це, до речі, він зазначив у розділі “Відгомони чеського релігійно-національного руху” п’ятого тому. Показово, що тексти статті й розділу тому не збігаються, та й цитати у багатотомнику наведені більш розлогі.

У підготовленій для збірника на пошану відомого чеського історика Я.Бідла статті “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654—1655 роках” (1928) вчений подав уривки з документа, що був щойно знайдений співробітниками Історичної секції ВУАН у московському “Древлехранилищі” (таку назву у 1920-ті роки мали об’єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ, нині це Російський державний архів давніх актів). Пізніше цей документ був повністю викладений вченим у другій частині IX тому “Історії України-Руси” (1931).

Подібне можна зауважити і щодо статті “Сулиминє військo в 1654 році” (1929), де історик прямо пише, що планує подати згаданий у статті матеріал докладніше у VIII розділі IX тому “Історії України-Руси”. Якщо ж пильно подивитись на IX том багатотомника, то стає зрозумілим, що у М.Грушевського це вийшов не VIII розділ, а X. Зрозуміло, що науковець у процесі роботи вніс зміни до тому; прискіпливим дослідникам творчої лабораторії вченого це стане у пригоді при вивченні історії написання багатотомника.

А стаття “До історії Переяславської Ради 1654 року” (1929) взагалі доповнює “Історію України-Руси”. У цій розвідці М.Грушевський наводить уривки із присяжних списків царю Олексію Михайловичу, що знов-таки були щойно віднайдені у Древлехранилищі співробітниками Археографічної експедиції серед матеріалів Посольського приказу. Однак у статті, цитуючи документ та оголошуючи про скору підготовку списків до видання Археографічною комісією, М.Грушевський не дає археографічної легенди віднайдених списків. Між тим він чітко позначає цю легенду (“Приказные дела старых лет”, в’язка 286 № 77: “7162/1653 окт. 9. Список именам запорожских казаков приведенных с их гетманом Б.Хмельницким на верность... в городе Переяславле”) у першій половині IX тому. Там же, наводячи висновки, зроблені на підставі цих списків, М.Грушев-

ський долучає пригадку, що він друкує тимчасову замітку з приводу цих реєстрів в “Известиях Академии СССР” (хоча насправді йшлося про публікацію у серійному всесоюзному академічному виданні “Доклады Академии наук СССР”).

На жаль, анонсовану публікацію наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років через погром Історичних установ здійснити не вдалось, і лише через десятиліття присяжні списки були повторно виявлені у московському архіві (без прив’язки до чіткої “архівної підказки” М.Грушевського) та повністю опубліковані у 2012 р.¹.

Раз по раз у студіях 1920-х рр. М.Грушевський повертається до проблем методології наукової праці історика, соціолога, етнолога, археолога. Наприклад, у статті “Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками” (1926) він дуже детально, покроково пояснює, як збирати етнологічний матеріал, які питання варто ставити. Говорячи про археологічні досліди у статті “Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань” (1928), М.Грушевський застерігає, що археологічні розсліди мають вестись обережно і планово, і він “менш усього” має “охоту отсими стрічками будити руїну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефектних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важких в своїй цілості вказівок на старе розселення, його концентрацію, розвій комунікаційних зв’язків і акумуляцію засобів старої української людності в часах її розселення і по ній, — от що потрібне нам” (див. с. 336, тут і далі вказані сторінки даної книги). У статті “Етнографічне діло Костомарова” (1930) дослідник звертає увагу на те, що, оцінюючи доробок того чи іншого вченого, необхідно не лише давати оцінку його праць “з становища методологічного, наукового”, а й треба “мати на увазі, як приймалися вони сучасниками суб’єктивно, як ними оцінювалися, який вплив на них мали” (див. с. 385).

Деякі студії М.Грушевського взагалі є проблемними. Вони, хоча й написані чи не століття тому, досі актуальні, а питання, поставлені істориком, до цього часу потребують відповідей. Найяскравіше це виявляється у статтях, вміщених М.Грушевським до так званих порайонних збірників. Зокрема, у статті “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла” (1926) історик говорить про проблему районізації та нагадує про принцип історизму:

¹ Див.: Присяга у Переяславі 1654 р. // Переяслав. 1654 рік / Упоряд.: В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. — К.: Пріоритети, 2012. — С. 31–147.

“Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях” (с. 151). А у вже згаданій статті “Чернігів і Сіверщина...” деякі місця — це суцільні питання (див., приміром, с. 349).

Та найбільше уваги у студіях 1920-х рр. М.Грушевський приділив українській історіографії. “Се річ велика, — писав він у статті “«Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці” у 1927 р. — Історіографія взагалі відіграє велику ролу в культурнім і спеціально — в національнім житті. Недурно її називали “самосвідомістю народу”. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого, українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відіграла ролу прямо-таки колосальну” (с. 250).

М.Грушевський використовував численні ювілейні дати, щоб поговорити про значення таких велетнів української історіографії, як Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Антонович, Олександр Лазаревський. Так було у 50-ліття виходу у світ першого тому праці “Исторические песни малорусского народа” (стаття “П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова”, 1924), у 40-річчя смерті М.Костомарова (“Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини”, 1925), у 50-річчя виїзду М.Драгоманова на еміграцію та 30-ліття його смерті (“Місія Драгоманова”, 1926), у 10-ліття смерті І.Франка (“Апостолові праці”, 1926), у 30-ліття смерті П.Куліша (“Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, 1927), у 25-ліття смерті О.Лазаревського (“В двадцять п’яти роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження”, 1927), у 100-ліття видання М.Максимовичем збірника українських пісень (“«Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці”, 1927), у 20-ліття смерті В.Антоновича (“З соціально-національних концепцій Антоновича”, 1928).

Його зусиллями для вшанування істориків улаштовувалися урочисті засідання Історичної секції ВУАН та зв’язаних з нею установ, на них зачитувалися доповіді, присвячені тим або тим вченим. Спеціально до цих дат відкривалися книжкові та документальні виставки. Потім зачитані доповіді й інші матеріали (здебільшого документального або мемуарного характеру, а також фотографії) друкувались у

спеціальних числах часопису “Україна” в окремих розділах або — як у випадках із присвяченим О.Лазаревському томі “Українського археографічного збірника” чи у виданнях “Науково-публіцистичних і полемічних писань” та “Етнографічних писань” М.Костомарова — у спеціальних виданнях.

Це була свідомо політика М.Грушевського. “Взагалі, я сподіваюсь, — писав він у 1927 р., — що розбудження інтересу до наукових заслужених наших істориків, осягнене нашими науковими поминками, справленими протягом останніх двох літ: засіданнями й збірниками, присвяченими Костомарову, Кулішеві, Драгоманову, Франкові, — до котрих в наступному академічному році мають іще прилучитися подібні ж зібрання, присвячені Максимовичу й Антоновичу, вплинуть на більш інтенсивний, ніж досі, дослід над історією нашої історіографії. Досі вона сорозмірно мало студіювалась — далеко менше, ніж того заслуговувала. Не треба забувати, що наша історіографія се разом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства. З сього погляду дослід історії нашої історіографії має ширше громадське значіння” (с. 237).

Не залишались поза увагою М.Грушевського й інші ювілеї. Не забув він знову нагадати про Емський указ, видрукувавши у 1926 р. статтю під тією ж назвою, що і у 1906 р. (“Ганебній пам’яті”, 1926). Стаття вийшла більш ніж актуальною, хоча Емський указ давно вже став історією. Думається, назву статті М.Грушевський повторив не випадково, особливо зважаючи на те, що незадовго перед тим у Москві на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання під час обговорення доповіді голови Раднаркому УСРР В.Чубаря про діяльність українського уряду член ЦВК СРСР Ю.Ларін заявив про наявність в Україні так званого “російського питання” та навів приклади росіян, незадоволених українізацією як в офіційному, так і громадському житті. Це, на його думку, свідчило про “ненормальне ставлення до росіян на Україні”¹. Секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе, оголошуючи про результати роботи комісії по доповіді українського уряду та вироблену нею резолюцію, підтримав точку зору Ю.Ларіна. Він, зокрема, зазначив, що “національна політика, мова і культура в значній мірі можуть розвиватись лише на основі культури та мови велико-

¹ Известия. — Москва, 1926. — 17 апреля.

руської народності”¹. Звісно, М.Грушевський не міг не відреагувати на “примару великоруського імперіалізму, що висунулась в виступах Ларіна—Єнукідзе” (с. 109).

Не обійшов увагою історик також ювілейні дати наукових українських інституцій, в яких працював. З нагоди двадцятиліття “Записок Українського наукового товариства у Києві” у 1928 р. він виголосив доповідь “Велике діло” (однойменна стаття опублікована у 1929 р.), до виходу 150 тому “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” опублікував студію “Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук” (1930), а з приводу десятиліття ВУАН підготував статтю “Три академії” (1930). Ці статті, хоча і дещо розірвані хронологічно, безсумнівно формують єдиний історіографічний комплекс. Ними не лише складався вдячний спомин “будівничим українського життя”, не лише підбивалися підсумки зробленому, а й ставилася програма дальших академічних дослідів.

Насамкінець звернемо увагу на невеличку та, на жаль, маловідому розвідку, написану М.Грушевським у 1927 р. й опубліковану у Загребі у 1930 р. Історик вважав за потрібне висловитися з приводу виступу польського славіста В.Ледніцького, який поставив питання, а чи існує спільний ґрунт у слов’янських студій. Фактично ж йшлося про “чистоту науки” та “незалежність” її від політики. М.Грушевський сформулював свою візію дуже чітко: “Наука не відповідає за надуживання її вислідів на практиці і вона не може відмовлятися від заняття певними проблемами з огляду на се, що з її висновків хтось може робити ненауковий вжиток. Се річ наукового сумління дослідника — по силі відмежовуватися від можливого ненаукового використання його наукових висновків, можливо паралізувати таке використання підчеркуванням моментів, які можуть нейтралізувати політиканські надуживання його висновків. Але зрікатися досліду моментів культурної спільності слов’янських народів і їх кооперації на полі культурної творчості, тому що се може бути використане для політичних завдань, дослідникам-славістам чи історикам окремих національних літератур — ніяк не годиться. Мета кожної науки, кінець кінцем, завжди синтез...” (с. 239–240).

* * *

Тексти, що публікуються у першій книзі десятого тому у серії “Історичні студії та розвідки”, були надруковані за життя М.Грушев-

¹ Известия. — Москва, 1926. — 27 апреля.

ського. У даному виданні вони подані за першодруками та розміщені відповідно до хронологічної послідовності їх написання.

Два тексти, що були вперше опубліковані іноземними мовами (чеською — “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” та російською — “До історії Переяславської Ради 1654 року”) подані у перекладі на українську та одночасно у коментарях наведені мовами оригіналів.

У книзі відтворено ілюстрації, що були використані М.Грушевським у першодруках; підтекстівки до ілюстрацій також подано відповідно до першодруків. Нові ілюстрації до книги не включались.

У коментарях у кінці книги вказані вихідні дані першопублікацій та передруків, наведені підписи та за можливості вказані дати написання статей. Також наведено відомості (із зазначенням архівних шифрів) про наявні рукописи та/або машинописи та/або машинописні копії студій, подано короткий опис їх стану. Оскільки всі виявлені матеріали зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, застосоване стандартне скорочення назви Інституту — ІР НБУВ.

У текстах М.Грушевського астериском позначені місця, до яких подано коментар. Коментар наведений у кінці книги з позначенням сторінки видання, де знаходиться відповідний коментований текст, та поданням цього коментованого тексту, виділеного напівжирним курсивом. Коментарі здебільшого мають бібліографічний, джерелознавчий та уточнювальний характер. Загальновідомі факти упорядником не коментувались.

Імена прокоментовані у поодиноких випадках, натомість упорядником складено анотований іменний покажчик, де подані прізвища, ім’я та по-батькові згаданих М.Грушевським та у передмові й коментарях осіб, вказані роки їх життя і подана коротка характеристика.

Упорядником під час опрацювання статей М.Грушевського виявлена чимала низка авторських помилок та друкарських похибок у датах, іменах, назвах видань, номерах часописів чи томів, а також у посиланнях на сторінки. В опублікованих текстах вони зазвичай виправлені, відповідні місця прокоментовані.

Назви праць, неправильно наведені М.Грушевським у тексті, залишені без змін, натомість дана правильна назва у коментарі бібліографічного характеру. Написання назв видань подано в авторському варіанті (крім великої літери у другому слові).

Назви творів та періодичних видань взято у лапки, пропущені сторінки та частини назв додані у квадратних дужках.

Усі розкриті скорочення подані у квадратних дужках.

Окремо слід зупинитися на цитуванні. Як видно з опублікованих текстів, М.Грушевський цитував щедро, інколи кілька сторінок поспіль у його статтях ідуть суцільні цитати. Вчений подавав цитати як мовою оригіналу, так і у власному перекладі, а також часто давав цитату у переказі, причому в одній і тій самій статті ці способи цитування поєднував (принципу такої специфічної мовностильової передачі цитат виявити не вдалося).

У цитуванні М.Грушевський не був акуратним, часто подавав “залапковані” цитати із пропусками або помилками, причому пропуски не позначав. Разом з тим він був уважний до деяких мовних зворотів цитованих ним авторів, інколи вважав за потрібне навести окремі слова мовою оригіналу у дужках після поданого власного перекладу. Інколи він “покращував” тексти, як, наприклад, при поданні текстів В.Антоновича, і сам у цьому зізнався: “переклад мій трохи свобідний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем” (с. 276).

Виправлення до поданих у текстах М.Грушевського цитат не вносились, за винятком відкоригованих російських слів, поданих вченим за дореформеною російською орфографією (ѣ, і, ѳ змінені відповідно до сучасної російського правопису на е, и, ф; а ѣ (єр) знятий).

До перекладів цитат, зроблених істориком, застосовувалися загальні правила мовної редакції, водночас цитати, подані мовою оригіналу, мовної редакції не зазнавали.

У виданні повторена вживана М.Грушевським графічна подача цитат меншим кеглем із відступом, сторінки зв’язані з виданнями, на які посилався вчений, у потрібних місцях у квадратних дужках наведені правильні сторінки.

Мовна редакція текстів зроблена редактором Іриною Савлук відповідно до основних методичних рекомендацій, розроблених О.Рибалком. Як відомо, після повернення в 1924 р. М.Грушевського з еміграції його праці друкувалися спочатку чинним тоді в УСРР правописом 1921 р., що відповідав східноукраїнській правописній традиції, а потім правописом 1929 р., який значною мірою поєднував східно- і західноукраїнські традиції. Проте норм обох цих правописів М.Грушевський послідовно не додержувався, у тогочасних

його автографах і публікаціях наявні також деякі елементи давнішої желяхівки.

Втручання в авторський текст було мінімальним. Тексти подані без купюр чи стилістичного редагування. Без виправлень залишена позанормативна нині лексика, діалектні, застарілі слова й форми. Пунктуація узгоджена із сучасними нормами українського правопису без застережень. Правопис наближено до сучасних літературних норм з максимальним збереженням лексичних форм автора. Редакційні правописні правки стосувалися здебільшого таких випадків:

— у деяких словах на місці давнього **о** пишеться **а**, головню перед постійно наголошеним **а** (**я**) (*богатий* замінено на *багатий*);

— у словах, що мають групи **-ри-**, **-ли-**, між приголосними пишеться **и** (*тривати* замінено на *тривати*);

— на початку слова пишеться **і**, а не **и** (*інакше, інший, іноді, іноплеменний* замінено на *інакше, інший, іноді, іноплеменний*);

— етимологічний **о** в коренях та суфіксах слів виправляється на **і** (*кінець, торговля, ріжнородний* замінено на *кінець, торгівля, ріжнорідний*);

— літера **ї**, вживана згідно з правилами желяхівки після приголосних для позначення їх м'якості, замінюється на **і** (*всі, гнів, діяльність* замінено на *всі, гнів, діяльність*, але *мусів* замінено на *мусив*);

— літера **ї** вживається в іншомовних словах після голосної (*архаїчність, егоїзм, інтуїція* замінено на *архаїчність, егоїзм, інтуїція*);

— вживання **апострофа** у відповіднюється із сучасними правописними нормами (*зв'язок, зїзд, імя* замінено на *зв'язок, з'їзд, ім'я*);

— **йо** пишеться на початку слова й після голосної, а також після приголосної (переважно в іншомовних словах) (*боєвий, воєвничий, привілегований, Матвієвич* замінено на *бойовий, войовничий, привілейований, Матвійович*);

— чергування голосних **о—і**, **е—і** подається згідно з сучасними правилами (*голов, особ, молодіжю, викорінити* замінено на *голів, осіб, молодежі, викоренити*, але замість *гніт, гнету, загибіль, загибілі* — *гніт, гніту, загибель, загибелі*);

— іншомовні **і**, у передаються літерою **і** після приголосного перед голосним (*матеріал, варіант, соціалізм* замінено на *матеріал, варіант, соціалізм*); після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним (*привилей, ювилей* замінено на *привілей, ювілей*);

— іншомовні **і, у** передаються літерою **и** у загальних назвах після приголосних **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** (дифференціяція, принципіальний, цивілізаційний замінено на диференціяція, принципіальний, цивілізаційний);

— написання **ж** і **дж** подається відповідно до сучасних правил (жерело, попережують замінено на джерело, попереджують);

— у вищому ступені прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш(ий)** змінюється на **-жч(ий)** (близший замінено на ближчий); при утворенні вищого ступеня прикметника *легкий* **г** основи не змінюється (лекший замінено на легший);

— на письмі відображається спрощення в групах приголосних **-стл-, -стн-** (вістник, дійстний, перстнем замінено на вісник, дійсний, перснем);

— двома літерами позначається подовження приголосних **д, т, л, н, ж, ч** в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини), при цьому в називному відмінку однини закінчення **-є, -а** замінюється на **-я** (житє, знанє, знаяде, питанне, укладанне, означенне, понятте замінено на життя, знання, знаряддя, питання, укладання, означення, поняття);

— вживані перед глухими приголосними префікси **з-** і **рос-** виправляються на **с-** і **роз-** (зформований, розпоряджати замінено на сформований, розпоряджати);

— замість двох префіксів **роз- + с-** вживається один (розказувати замінено на розказувати);

— префікси **ві-, відо-, підо-** замінюються на фонетичні варіанти **вві-, віді-, піді-** (відогнати, відогравати замінено на відігнати, відігравати);

— розрізняється вживання суфіксів **-ик** і **-ік** (академик замінено на академік);

— суфікси **-н(ий)** і **-н(ій)**, а також **-ічн(ий)** вживаються за сучасними нормами (народній, східній, західній, академічний замінено на народний, східний, західний, академічний);

— суфікс **-ова-** у дієсловах виправляється на **-ува-** (обґрунтованне, скасованне, консервованне, заснованне замінено на обґрунтування, скасування, консервування, заснування);

— разом пишуться складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника (західньо-європейський, східньо-словянський замінено на західноєвропейський, східнослов'янський);

— за сучасними нормами подаються складні прийменники (*в супереч, по за, споміж* замінено на *всупереч, поза, з-поміж*); прислівники (*на разі, що йно, як найбільше* замінено на *наразі, щойно, якнайбільше*); частки (*буцім то, навіть* замінено на *буцімто, навіть*);

— послідовно зберігаються ряд уживаних автором іменників (*запись, літопись, часопись, класа, людность*); передавання автором літерою **т** грецького **θ** (*катедра, Атени*);

— дифтонги **аи, ео, еи, еі** передаються за чинними правописними нормами (*авдіторія, фєвдалізм, павза* замінено на *аудиторія, феодалізм, пауза*);

— водночас вживана М.Грушевським форма іншомовного слова зберігається (*авантура*).

За сучасним правописом подані географічні та історичні назви. Назви народів, племен, етнографічних груп, що М.Грушевський згідно з правилами жєлєхівки писав з великої літери, виправлені на малу.

Власні імена та прізвища подані за сучасним правописом. Іншомовні імена та прізвища, відтворені М.Грушевським фонетично точно, зауважені у коментарях.

* * *

На вклеїці до першої книги 10 тому Творів М.Грушевського вміщено фотопортрет М.Грушевського 1926 р. з видання: Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866—1926. І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. — К.: Видання ювілейного комітету, 1927. — 142 с.

* * *

Упорядник з великою приємністю висловлює щире вдячність директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Любові Дубровиній та співробітникам очолюваного нею Інституту за сприяння в опрацюванні архівних матеріалів М.Грушевського; доктору історичних наук, завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Ігорю Гиричу за довголітні слушні поради та організаційну допомогу; завідувачці Історико-меморіального музею М.С.Грушевського у Києві Світлані Паньковій та колективу

очолюваного нею Музею за кваліфіковану поміч у виявленні праць М.Грушевського, бібліографічні вказівки та ненав'язливі, але надзвичайно вагомі підказки інформативного плану; доктору історичних наук, професору Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка Віталію Тельваку за надання копії виявленої ним невідомої упоряднику праці М.Грушевського; музейнику, філологу, перекладачу Олені Третьяковій за вдумливий переклад статті М.Грушевського з чеської мови; редактору книги Ірині Савлук за надзвичайно уважне і шанобливе ставлення до текстів М.Грушевського під час їх мовної редакції; верстальнику Костянтину Качуровському за ретельну та акуратну роботу, а також усім причетним до видання працівникам видавництва "Світ" за всебічне сприяння виходу даної книги.

Оксана ЮРКОВА

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)